

DRAGO KOS*

Neformalne prostorske niše

Teza o preveliki kompleksnosti modernih (formalnih) sistemov (Habermas, 1987; Offe, 1990; Beck 1992) ponuja produktivne iztočnice za interpretacijo neformalnih dejavnosti v modernih družbah. Neformalnost v tej optiki postane strukturna značilnost (»stranski produkt«) modernih hiperkompleksnih družb, hkrati pa tudi eden od mogočih izhodov iz blokad, ki jih povzročajo težko obvladljiva večnivojska diferenciranost razvitih sistemov. Ekspanzijo neformalnih opcij lahko obravnavamo kot proces nastajanja paralelnih (komplementarnih) prostorov, ki nadomeščajo blokade, nastale zaradi prevelike kompleksnosti formalnega sistema. Neformalno delovanje je torej ustvarjanje paralelnih prostorov – niš, kjer se je (vsaj začasno) mogoče izogniti nefleksibni togosti formalnih procedur.

Na to tezo je mogoče navezati idejo o fizičnih »paralelnih svetovih«, o katerih govori Williams (1990). Pri tem se nam takoj zastavi serija resnih vprašanj: a) ali iskanje »izgubljene skupnosti« (Bulmer, 1987) s formiranjem paralelnih neformalnih življenjskih svetov lahko nekonfliktno sobiva z modernim formalnim sistemom; b) ali je evolucija (post)modernih sistemov že prišla do stopnje, ki omogoča »miroljubno koeksistenco« različnih »formalnih in neformalnih« regulacijskih tehnik; c) ali je hiperkompleksnost modernih sistemov res tolikšna, da je nastajanje niš, ki znižujejo potrebo po regulacijskih kapacitetah, lahko ena od realnih variant usklajevanja kompleksnih družbenih kapacitet. Ta vprašanja so seveda aktualna v najbolj »razvitih«, tj. najbolj kompleksno diferenciranih modernih družbah. V »manj razvitih«, tj. tistih, v katerih proces diferenciacije še ni privedel do hiperkompleksnosti, pa se zastavlja vprašanje, ali dopuščanje paralelnih neformalnih prostorov lahko deluje preventivno, tj., ali lahko prepreči blokade, ki bi se sicer pojavile z nadaljnjo sistemsko diferenciacijo.

Testiranje teh idej v fizičnem prostoru, npr. v kompleksnem urbanem okolju, ima status nekakšnega prototipnega preverjanja, ki ima paradigmatičen pomen za urejanje modernih družb. Predpostavka temelji na domnevi, da ne obstajajo bistvene razlike med splošno družbeno in posebno urbano teorijo. Ustreznost velja v obe smeri: splošna družbena teorija pojasnuje (posebne) urbane fenomene, (kar je nedvomno logično), prav tako pa tudi teorija urbanega prispeva k splošni družbeni teoriji.

Paralelni urbani prostori

Obstoj »paralelnih svetov« v urbanem prostoru za urbano sociologijo seveda ni nova tema. Ta sociološka disciplina se je že do zdaj s številnimi študijami posamez-

---

* Dr. Drago Kos, asistent na FDV v Ljubljani.

nih primerov ukvarjala s takšnimi posebnimi conami, ki so nastajale v oblikah različnih etničnih oz. marginalnih skupnosti v večjih mestih.¹ Tudi številne komune iz šestdesetih oz. sedemdesetih let so bile primeri romantičnih (Eder, 1990) »paralelnih« svetov, vendar niso bile vezane izključno na urbani prostor. S svojo specifično ideologijo in regulacijo so bile nekakšne izjeme, ki so le občasno presegle območje svojega, jasno zamejenega prostora. Večinoma so ostale enklave v pravem pomenu besede, tj. izjemne sklenjene skupnosti, ki so morda s svojo »neformalno« kontrakturno oz. obkulturno prakso pri »konformistični« večini vzbujale nelagodje in nič več (Tomc, 1986). Problematičnost takšnih radikalnih oblik nesprejemanja prevladujočih institucionalno vkalupljenih delovanj je prav v njihovi radikalnosti, tj. nepripravljenosti oz. nesposobnosti kompromisne kohabitacije s formalnim institucionalnim sistemom. To je pomenilo, da je bil pogoj obstanka (skoraj) popolna izolacija, tj. popoln umik iz represivne kompleksnosti modernih družb.

Med modernistične odgovore na blokade nefleksibilnega (urbanega) sistema nedvomno spadajo tudi nova (urbana/družbena) gibanja. V razpravi o tovrstnih odgovorih na modernistično hiperkompleksnost se seveda ni mogoče izgoniti Castellsovi razpravi *The City and the Grassroots* (1983). V njej je analiziral značilne primere urbanih gibanj, ki so se razvila kot kolektivni odgovor na nefleksibilnost urbanega sistema. Urbana kriza je po Castellsovi definiciji dejansko nesposobnost rigidno formaliziranega urbanega sistema odgovoriti na izzive, ki jih predenj postavljajo »novi akterji v zgodovini in družbi« (Castells, 1983: XVI). Za »postmarksista« Castellsa je seveda še vedno značilen aktivistični pristop, vendar ni težko videti, da gre v gornji tezi dejansko za ugotovitev neskladja dveh praks: systemske, tj. formalne, in zunajsistemske, tj. neformalne. Še več, Castellsove analize urbanih neredov v velikih ameriških mestih, pa tudi v Evropi nedvoumno pokažejo, da namesto formalnega urbanega reda, ki ni sposoben rešiti akumuliranih problemov, nastopi nov neformalni red: »Ko množica spozna, da so prej veljavne omejitve odpovedale, sama vzpostavi svoja lastna pravila ravnanja« (ibidem: 50).

Bistveni poudarek je ugotovitev, da gre v takšnih in podobnih primerih dejansko za nastajanje »paralelnih« urbanih prostorov, ki nekako »gnezdijo« znotraj obstoječega formalnega urbanega reda. Te enklave so v stalni koliziji ali celo konfliktu s sistemom, vendar, če obstoj sistema samega ni ogrožen, lahko včasih pride do pomiritve oz. do relativno trajnega sobivanja. Še več, v določenih razmerah lahko pride tudi do produktivnejšega sožitja, tj. do tega, da so takšne neformalne oblike urbanega življenja vir inovacij za formalni urbani sistem (ibidem, 295). Takšne primere pa lahko neposredno navežemo na Habermasovo (1989) tezo o medsebojni odvisnosti sistema in sveta-življenja.

Castellsov pristop je že nekoliko zastarel, kar pa tudi ni posebej presenetljivo glede na dejstvo, da je njegova analiza »grassroot« gibanj izšla že leta 1983. Kljub pronicljivosti in vplivnosti ostaja njegova analiza za korak »prekratka«, ker izpušča iz vida zelo obširno družbeno/prostorsko prakso, ki se ne organizira kot (urbano) gibanje, ima pa kljub temu izreden pomen za življenje v (urbanem) okolju in zato zasluži veliko pozornost. V nasprotju s Castellsom mislim, da nove urbane pomene ustvarjajo tudi tiste akcije oz. dogajanja, ki ne prerastejo v organizirano na politični ravni delujoče gibanje. Novi pomeni urbanega torej nastajajo na različne

¹ Klasičen zgled je npr. knjiga »Inside the Inner City« avtorja Paula Harrisona (Penguin Books, Harmondsworth, 1983).

načine, tako tudi ni nujno, da se paralelni urbani prostori vzpostavljajo na političen način. Skratka, kot nakazujejo »postmodernisti« (npr. Harvey, 1989), je treba biti pozoren tudi in predvsem na marginalnosti, partikularnosti, kaotičnosti, fragmentarnosti ipd, tj. na pojave, ki so dejansko pravo nasprotje organizirane kolektivne akcije. Kot je prepričljivo pokazal Gershuny (1983), ima vsakodnevna, prozaična neformalna prostorska praksa, ki na prvi pogled nima radikalno subverzivnega potenciala, sposobnost ekvivalentnega nadomeščanja kompleksnih formalnih sistemov produkcije dobrin in storitev in s tem tudi sposobnost zmanjševanja povpraševanja po regulacijskih kapacitetah, kar pomeni, da posredno vpliva tudi na politično regulacijski sistem.²

V kolikšni meri je torej upravičeno pričakovanje, da spontana neregulirana dejavnost lahko kohabitira s striktno formalizirano administrativno prostorsko regulacijo. Skratka, ali je realna ocena, da neformalno prostorsko delovanje razbremenjuje kompleksni sistem urejanja prostora, podobno kot npr. po Gershunyju (1983) razbremenjuje sistem produkcije storitev.

Problematičnost kompleksne regulacije

Nobenega dvoma ni, da je reguliranje (urbanega) prostora, tj. uporaba planskih in drugih formalnih mehanizmov, zelo kompleksno in razvejano področje, ki se še povečuje. V urbanem prostoru je vedno manj prostora za dejavnosti, ki bi se lahko odvijale spontano, ne da bi trčile ob formalne oz. formalistične postopke. Razraščanje formalne prostorske regulacije je marsikje tolikšno, da prihaja do nasprotnih, tj. nezaželenih učinkov (Gantar, 1990). Namesto da bi reguliranje omogočalo usklajeno delovanje v prostoru, prihaja do prekrivanj (Dekleva et al., 1990: 22) oz. do blokad. Skratka, »dejstvo, da je urejanje prostora razdeljeno na toliko različnih organov, je verjetno izraz postopnega razraščanja področja in dolgoletnega odlašanja pri realizaciji delitve kompetenc med organi« (Dekleva et al., 1990: 58). Glede na logiko koncentracije raznovrstnosti (diferenciranosti) v urbanem prostoru je seveda naraščanje regulacije v precejšnji meri logično. Vsak posamezen specifičen interes oz. akcija je lahko ovira za vse druge, zaradi česar so nujna standardizirana, tj. formalizirana pravila igre. Vendar pa je ta proces po mnenju mnogih preveč napredoval. Primerjalne analize kažejo, da je »razraščanje« sistema v določeni meri splošen pojav,³ pri nas pa se srečujemo še z dodatnimi posebnostmi.

Ne glede na zelo različne poglede na »količino« družabnega administrativnega intervencionizma se je torej mogoče strinjati s precej staro oceno, da z naraščanjem formalno sistemske regulacije naraščajo tudi nezaželeni učinki (Popper, 1965), tako da je velikokrat vprašljiv končni rezultat regulacije. Ta trend lahko zelo dobro ponazorimo s prometnimi zagatami velikih mest, ki so paradigmatičen primer neobvladljive hiperkompleksnosti. Diferenciacija mestnega prostora (coniranje) povzroči eksponencialno naraščanje povezav med različnimi elementi (prostori), zaradi česar je promet najbolj kritičen urbani sistem.⁴ Na prvi pogled se

² Do bolj »nevarnih«, tudi rušilnih potencialov pa lahko pride, če med rigidno formalno in bolj fleksibilno neformalno prakso ni vzpostavljena vsaj minimalna komunikacija, tj., če ne obstaja vsaj minimalen interpenetracijski prostor.

³ V navedeni študiji UI je opravljena primerjalna analiza avstrijskega, švedskega, britanskega, nemškega in slovenskega sistema urejanja prostora (Dekleva et al., 1990).

⁴ Tudi v Ljubljani kot relativno majhnem mestu je promet eden najbolj kritičnih »mestnih sistemov«. Gl. več o tem v D. Kos, Prometna ureditev v Ljubljani, Varianta, MRS, Ljubljana, 1991.

torej zdi, da v urbanem prostoru ni prav veliko možnosti za uveljavitev deregulacije, zato seveda vzbuja dvome o realnosti takšnega prizadevanja tudi ideja o neformalnih paralelnih prostorih, ki naj bi z razbremenjevanjem regulacijskih zmogljivosti prispevala k obvladljivi stopnji kompleksnosti.⁵

Zniževanje regulacijske ravni

Na tej točki je pomemben učinek neformalne samoprodukcije, o kateri govori Gershuny (1983). Njegova »socialna inovacija« omogoča zmanjševanje nujnih povezav med različnimi prostorskimi conami ob sorazmerno enaki oz. celo višji produkciji dobrin in storitev. Predvideno je torej nadomeščanje velikih specializiranih produkcijskih sistemov z individualno fleksibilno samoprodukcijo dobrin in storitev. Najpomembnejši učinek z vidika kompleksnih (urbanih) sistemov je zmanjšanje »prostega teka«, ki je sicer neizbežna stranska posledica delovanja velikih sistemov. Samoprodukcija je v tem pogledu veliko učinkovitejša in prav to razbremenjuje, tj. sprošča regulativne kapacitete (urbanega) sistema. Ta lastnost oz. možnost se dobro ujema s potrebo po deregulaciji pri urejanju prostora, tj. z zniževanjem ravni, na kateri so sprejete oz. legitimizirane odločitve (Dekleva et al., 1990).

Nova »domocentričnost«, tj. ponovna koncentracija večjega števila funkcij v bivalnem okolju, dejansko pomeni spreminjanje monofunktionalnosti v polifunktionalnost oz. polivalentnost, kar je ena bistvenih značilnosti postmoderne (urbanega) prostora (Harvey, 1989: 67). Gledano z administrativne regulativne perspektive nastajanje takšnih prostorov sicer predpostavlja zelo zahtevno koordinacijo raznovrstnih aktivnosti na določenem omejenem prostoru. Kot sem pokazal že drugje (D. Kos: 1988) »novo delo na domu«, tj. delo v bivalnem okolju sproži številne nove regulacijske probleme. Vendar pa je bistvena sprememba spreminjena raven regulacije. Povečuje se delež vprašanj, ki jih je mogoče reševati na lokalni⁶ oz. celo individualni ravni in pri katerih ni več potrebno vključevanje obsežne »sistemske mašinerije«. Za poslušanje koncerta npr. zadostuje vključitev gramofona (Gershuny, 1983).⁷ To načelo seveda ne velja za vsa področja delovanja. Mnoge osnovne »infrastrukturne« dejavnosti morajo še vedno biti formalno administrativno urejane na višjih ravneh, vendar pa je evidentna redukcija upravljaljskih kapacitet kot posledica zmanjševanja fizičnega pretoka ljudi in materialov. Povečan promet informacij in nastajanje novih, avtonomnih kombinacij, omogoča nove neformalne načine proizvodnje dobrin in storitev. Najmanj, kar lahko torej predvidevamo kot posledico zmanjšanja fizičnih tokov v prostoru, je sproščanje zelo obremenjenega prometnega urbanega sistema.

⁵ Celo nasprotno, če npr. poizkušamo aplicirati Gershunyjev (1983) primer samoprodukcije prometnih storitev, tj. zamenjave formalnega sistema (javni mestni promet) s samoprodukcijo prometnih storitev z osebnimi avtomobili, postane povsem očitno, da v tem konkretnem primeru neformalna samoprodukcija ne rešuje prometnih zagat, temveč jih dejansko povečuje (Huttman, 1989).

⁶ Raziskovalce je pritegnil pojav »novega lokalizma«, ki se razlikuje od »starega« po tem, da je osnova prostovoljno združevanje za reševanje »novih« lokalnih problemov. »V mnogih bogatejših deželah so se pojavile nove oblike urbanega združevanja za kolektivno delovanje... Ta novi lokalizem pospešujejo nove komunikacijske tehnologije« (Teune, 1992: 108). Pomembna ugotovitev (Strassoldo, 1992) je, da »novi lokalizem« ni v negativni korelaciji z globalizmom.

⁷ Podobni so učinki mnogih telekomunikacijskih tehnologij, ki bistveno poenostavljajo postopke, npr.: možnost poslovanja z bankami preko telefonov, interaktivno vključevanje v banke podatkov, samopredvajanje TV-programov ipd. (Gl. tudi Mlinar, 1990.)

Spregovoriti je treba tudi o dejavnikih, ki preprečujejo preveč optimistična pričakovanja v zvezi z zmanjševanjem potreb po sistemski formalno institucionalni regulaciji,⁸ tj. dejavnike, ki bodo nedvomno tudi še v prihodnje omejevali alternativno neformalno substituiranje formalnega sistema urejanja prostora. Kljub bistvenim spremembam, ki jih omogočajo nove tehnologije, se pojavljajo tudi zahteve po dodatni regulaciji dogajanja v prostoru. Najbolj izrazit in poznan primer je npr. sklop ekoloških vprašanj, ki je potencialno vir obsežnih normativnih posegov v prostor.

Drugi sklop razlogov, zaradi česar potreba po obsežni prostorski regulacijski mašineriji ni zgolj inercialni avtomatizem, je v tesni povezavi z gornjim. Nedvomno dejstvo ostaja, da je prostor eden od najpomembnejših produkcijskih faktorjev oz. razvojni potencial, ki se od drugih razlikuje tudi po tem, da je njegova omejenost zelo očitna in tu se ne da dosti spremeniti. Iz tega lahko sklepamo, kar je povsem nazorno v ekonomiji, da sta upravljanje in gospodarjenje s prostorom nujnost in da regulacija prostora ostaja eden najpomembnejših vzvodov ekonomske moči.

Kjer koli imamo opraviti z redko dobrino, je nujno treba upoštevati tudi socialni element, tj. zagotoviti vsaj približno enakopravne možnosti dostopa do redke dobrine (v našem primeru prostora). To pa seveda zahteva določeno »socialno regulacijo«. Ta funkcija je prav s sociološkega vidika zelo pomembna. Predvsem se to nanaša na regulacijo dostopnosti prostora v kmetijstvu in v stanovanjski sferi.⁹ Na splošni ravni bi lahko to komponento označili kot potrebo po socialno pravični regulaciji uporabe prostora. Skratka, dostopnost prostora kot produkcijskega faktorja in kot potrošne dobrine je treba nekako izenačevati in tu imajo razni regulatorji oz. država veliko dela. Ta nujnost je lahko tudi predimenzionirana, nedvomno pa je določena stopnja regulacije socialne distribucije prostora kot redke dobrine bistveni pogoj za stabilno delovanje vsake družbe.

Nujnost prostorske regulacije izhaja torej iz treh osnovnih razlogov – fizičnega, ekonomskega in socialnega. O tej nujnosti ne gre dvomiti. Ogromno dilem pa se pojavlja glede količine načina in regulacije. Bistveno vprašanje je torej, kolikšni sta optimalna količina in vrsta regulacije. Nujno je treba upoštevati omejitve, ki sem jih grobo sistematiziral v tri osnovne sklope, sicer lahko zaidemo v poenostavljanje, ki je pogosta »bolezen« preveč zagretyh zagovornikov določene ideje (oz. sklopa idej). Širitev prostorov neformalnosti oz. nastajanje polivalentnih prostorov pomeni dejansko le spreminjanje načina in ravni regulacije, ne pa eliminacije nujnega reguliranja različnih dejavnosti v prostoru.

Dva vidika neformalnega delovanja

Neformalno delovanje v prostoru je torej mogoče obravnavati kot a) znak disfunkcij formalnih regulacijskih mehanizmov in b) kot znak nastajanja vzporednih prostorov.

⁸ Pri tem nimam v mislih debate »trg ali plan«, ki je bila zelo živahna ves čas tekmovanja »kapitalizma in socializma« in o kateri obsežno in podrobno piše Gantar (1992). Po Habermasu (1987) sta tako trg kot plan formalno sistemska načina regulacije, v tej razpravi pa, kot rečeno, govorim o možnostih za nesistemske neformalne samoregulacije.

⁹ Agrarne reforme (Fitzgerald, 1985) v manj razvitih deželah in squatterska praksa v razvitih deželah (Peterson, 1991, Draaisma & Van Hoogstraten & Adams, 1986) so zelo nazoren izraz socialne razsežnosti dostopnosti prostora.

ad a) Neformalna praksa se pojavi in razširja predvsem kot spontana korekcija slabega delovanja oz. nedelovanja formalne administrativno določene prakse. V tem primeru govorimo lahko o *kompetitivnem substitucijskem* odnosu med formalno in neformalno prostorsko prakso. Kompleksnost družbe se zaradi podvajanja formalne in neformalne prakse dejansko povečuje. Najbolj nazoren in splošno poznan primer je relativno razširjena črnograditeljska praksa, ki je med drugim posledica dolgotrajnih in zelo zapletenih legalizacijskih postopkov.¹⁰

ad b) *Komplementaren potencial neformalnega delovanja* pa se lahko pojavi neodvisno od formalno regulirane prakse. V tem primeru gre dejansko za »svobodno« izbiro med dvema opcijama – formalno in neformalno. Takšen razvoj pa lahko prispeva k deregulaciji, tj. k zmanjšanju potreb po regulaciji (Bulmer, 1987) in s tem k znižanju kompleksnosti sistema in družbe.

Ta dvojnost je dejansko osnovni razlog zapletov in težav pri vsakodnevni prostorski regulaciji. Modernistično vzgojeni mestni upravljavci so običajno zelo nedojemljivi za komplementarni potencial neformalnih prostorskih praks, ki ne zahteva samo formalne, temveč tudi substancialno presojo in odločanje. To pa je običajno previsoka ovira za aparat, ki deluje, kolikor deluje, predvsem kot rigidni formaliziran sistem. Zaradi tega zapleti z neformalnimi samoorganiziranimi skupinami, kot je npr. med ljubljansko mestno oblastjo in Mrežo za Metelkovo seveda, niso nikakršno presenečenje, prej pravilo, ki učinkovito ponazarja razliko med modernističnim togim formalizmom in zametki postmoderne pluralističnega dojemanja urbanega prostora.

LITERATURA:

- BECK, Ulrich (1992): *Risk Society – Towards a New Modernity*, Sage, London
- BULMER, M. (1987): *The Social Basis of Community Care*; George Allen and Unwin, London
- CASTELLS, Manuel (1983): *The City and the Grassroots*; Edward Arnold, London
- DEKLEVA, Jože, et al. (1990): Primerjalna analiza sistema planiranja med Slovenijo in državami Zahodne Evrope – raziskovalno poročilo, UILRS, Ljubljana
- DRAAISMA, J., VAN HOOGRATEN, P. (1983): *The Squatter Movement in Amsterdam*, v: *International Journal of Urban and Regional Research*, no 7 London
- EDER, Klaus (1990): *The Rise of Counter-culture Movements Against Modernity: Nature as a New Field of Class Struggle*, v: *Theory and Society*, vol. 7, no. 4, London
- FITZGERALD, E. (1985): *Agrarian Reform as a Model of Accumulation: The case of Nicaragua since 1979*, v: *Journal of Development Studies*, 22, 1,
- GANTAR, Pavel (1990): *Sociološka kritika teorij planiranja*, (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu
- GERSHUNY, Johnatan (1983): *Social Innovation and the Division of Labour*, Oxford University Press
- HABERMAS, Juergen (1987): *The Theory of Communicative Action (I)*, Polity Press in Beacon Press, Cambridge/Oxford
- HARRISON, Paul (1983): *Inside the Inner City*, Penguin, Harmondsworth
- HARVEY, David (1989): *The Condition of Postmodernity*, Basil Blackwell, Oxford
- HUTTMAN, John (1989): *World Automobility in the Global Environment*, referat na mednarodni konferenci RC ISA 25. junij, 1989, Videm, Italija
- KOS, Drago (1988): *Neformalne dejavnosti in prostorski razvoj*, v: *Neformalno delo*, ed.: Svetlik Ivan, Delavska enotnost, Ljubljana
- MLINAR, Zdravko (1990): *Od obrobnihih zaznav do prepoznavanja identitete informacijske družbe*, v: *TIP*, vol. 27, št. 1/2, Ljubljana
- OFFE, Claus (1990): *Modernost, utopija in racionalizacija*, v: *ČKZ*, 127, 2, Ljubljana
- PETERSON, Jeff (1991): *Squatters in the United States and Latin America: The Discourse of Community Development*, v: *Community Development Journal*, 26. 1. Ann Arbor, Michigan

¹⁰ Gl. o tem več v *TIP* 5/6 1993.

- POPPER, K. R. (1965): Das Elend des Historicismus, Tuebingen
- STRASSOLDO, Raimondo (1992): Globalism and localism: theoretical reflection and some evidence; v: Mlinar Z., ed., Globalization and Territorial Identities, str. 35-59, APL, Avebury
- TOMC, Grega, ur. (1986): Druga Slovenija, Krt, Ljubljana
- WILLIAMS, P. Oliver (1990): Bivalne skupnosti in nova bivalna oblika; v: Družboslovne razprave, št. 10, SSD/ISU, Ljubljana